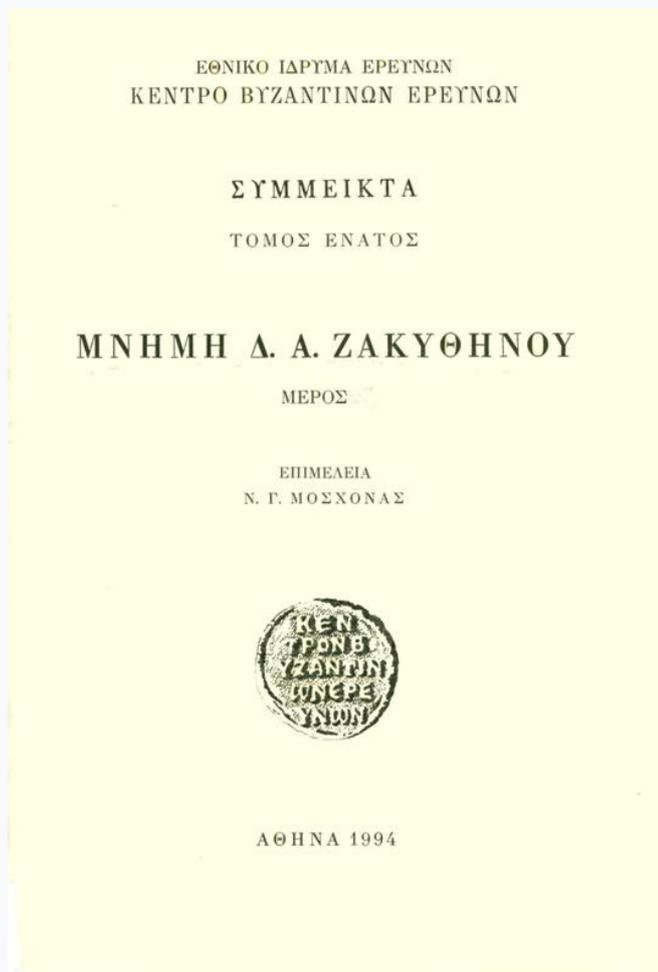

Byzantina Symmeikta

Vol 9 (1994)

SYMMEIKTA: IN MEMORIAM OF D.A. ZAKYTHINOS 9A

Η εικόνα των Λατίνων την εποχή των Κομνηνών

Πάρις ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.766](https://doi.org/10.12681/byzsym.766)

Copyright © 2014, Πάρις ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ Π. (1994). Η εικόνα των Λατίνων την εποχή των Κομνηνών. *Byzantina Symmeikta*, 9, 157–171. <https://doi.org/10.12681/byzsym.766>

Π. ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΩΝ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ

Το 1171 ή το 1176, σύμφωνα με ένα διάλογο του οποίου όμως αμφισβητείται η αυθεντικότητα, ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ είχε μια μακρά συζήτηση με τον πατριάρχη Μιχαήλ του Αγγιάλου. Ο πατριάρχης είχε αποκλείσει τη δυνατότητα ένωσης των δύο εκκλησιών, της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, όταν ο αυτοκράτορας, υπογραμμίζοντας τις καταστροφές και τις ιεροσυλίες που είχαν διαπράξει οι Τούρκοι, τον ρώτησε αν ήταν σωστό να συμμαχήσει με τους Λατίνους, με τους οποίους συμφωνούσε σε ορισμένα θέματα, προκειμένου να αντιμετωπίσει αυτούς με τους οποίους δεν είχε τίποτα το κοινό. Η απάντηση του πατριάρχη ήταν αρνητική: και δεσποζόντων μὲν ἡμῶν ἀσεβῶν (δηλ. των Τούρκων) οὐδὲν παρεβλάβημεν, εἰ δὲ κατὰ τι κοινωνοῦμεν τοῖς Ἰταλοῖς τὰ μέγιστα ζημιούμεθα¹. Η εποχή των Κομνηνών είναι σημαντική για τη διαμόρφωση μιας εικόνας των Λατίνων στο Βυζάντιο, εικόνας που θα έχει σοβαρές συνέπειες για τις μετέπειτα εξελίξεις. Το θέμα της διαμόρφωσης της εικόνας των Λατίνων, έγινε πρόσφατα αντικείμε-

1. Το κείμενο του διαλόγου επανέκδοσαν (πρώτη έκδοση Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΗ, «Διάλογος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Γ΄ τοῦ Ἀγγιάλου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μανουήλ Α΄ Κομνηνόν», *ΕΕΒΣ* 15 (1939), σελ. 38-51, ειδ. σελ. 47) οι V. Laurent και J. Darrouzès, στο *Dossier grec de l'Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976, ειδικότερα σελ. 367. Οι V. Laurent και J. Darrouzès θεωρούν ότι ο διάλογος γράφτηκε την περίοδο της ένωσης της Λυών, αφού σε αυτόν μνημονεύεται ο συνδυασμός των τριών σημείων, που ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος διαβεβαίωνε ότι αρκούσαν για την ένωση (πρωτείο, ἐκκλητο και μνημόσυνο του πάπα), πρβλ. σελ. 45 κ.ε. και V. GRUMEL, *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, τόμ. I, *Les actes des patriarches*, τεύχ. III, *Les registres de 1043 à 1206*, Χαλκηδών 1947, αρ. 1121.

μενο μιας γενικής θεώρησης² ενώ η αντιμετώπιση των Λατίνων από τους Άννα Κομνηνή, Κίνναμο και Χωνιάτη είχε γίνει αντικείμενο συστηματικής μελέτης³.

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία τον 11ο αι. πίστευε πάντα στη δύναμη ενσωμάτωσης των ξένων στοιχείων. Από αυτή την άποψη, είναι χαρακτηριστική η αντιστροφή των όρων που γίνεται από τον Μιχαήλ Ζ' στο χρυσόβουλλό του για τον Ροβέρτο Γισκάρδο (1074)⁴. Η συμφωνία στην οποία ο αυτοκράτορας υποχρεώθηκε να υποκύψει γίνεται προεισφορά του Ροβέρτου Γισκάρδου ενώ οι παραχωρήσεις του αυτοκράτορα στον Νορμανδό μονάρχη μετατρέπονται σε αντίδοσι. Έτσι, ο Ροβέρτος, που απειλούσε την αυτοκρατορία, μεταμορφώνεται σε ένα ευπειθή υπήκοο: *καὶ σὺ μὲν συμφωνεῖς, γράφει ο Μιχαήλ, ἐμοὶ συνεισενεγκεῖν τὴν πρέπουσα ὑποταγὴν τε καὶ εὐνοίαν τὸ μὴ μόνον τῶν ἡμετέρων μὴ κατατρέχειν, ἀλλὰ καὶ τῶν κατατρεχόντων ταῦτα κατατρέχειν. Σε μία από τις επιστολές που ο Μιχαήλ Ζ' είχε στείλει στον νορμανδό ηγεμόνα (1072/73)⁵, ο βυζαντινός αυτοκράτορας επικαλείται την ὁμοδοξία τῆς ἀληθοῦς πίστεως σαν ένα από τους τρεις λόγους που τον ὠθησαν να τον κάνει κοινωνό της ἀγάπης και της ὁμόνοιάς του. Η κατάκτηση των βυζαντινῶν επαρχιῶν στη Νότια Ἰταλία δεν ἄλλαξε την πολιτική των βυζαντινῶν ἀπέναντι στους Λατίνους ενώ το σχίσμα του 1054 δεν φαίνεται να αποτέλεσε ουσιαστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση τῆς ἀρνητικῆς εικόνας των Λατίνων. Ἡδη, στο Βυζάντιο υπήρχε μια διαμορφωμένη ἀντίληψη για τὴν παπικὴ ἐκκλησία, στη-*

2. H. HUNGER, *Greculus perfidus - Ἰταλὸς Ἰταμός. Il senso dell' alterità nei rapporti greco-romani et italo-bizantini con un' introduzione di O. Kresten*, Ρώμη 1987. Πρβλ. D. NICOL, «The Byzantine View of Western Europe», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 8 (1967), σελ. 1-20 (*Byzantium its ecclesiastical History and Relations with the western World*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, αρ. I).

3. CATHERINE ASDRACHA, «L'image de l'homme occidental à Byzance: le témoignage de Kinnamos et de Choniates», *Bsl* 44 (1983), σελ. 31-40. D. R. REINSCH, «Auslander und Byzantiner im Werk der Anna Komnena», *Rechtshistorisches Journal* 8 (1989), σελ. 257-274.

4. P. BEZOBRAZOV, «Chrisobul imperator Michaila VII Dukin», *Viz. Vrem.* 6 (1899), σελ. 140-146, ειδικότερα σελ. 141, πρβλ. Dolger, *Regesten*, αρ. 999.

5. Κ. ΣΑΘΑ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Ε', Παρίσι 1876, σελ. 385, πρβλ. Dölger, *Regesten*, αρ. 987γ.

ριγμένη σε αιτιάσεις που κυκλοφορούσαν από την εποχή του Φωτίου, όμως οι Λατίνοι ήταν ακόμη μακριά.

Τον Σεπτέμβριο του 1089, ο Αλέξιος Α΄, που είχε έλθει σε επαφή με τον πάπα Ουρβανό Β΄, απαίτησε από την εκκλησία να επανέλθει στην παλαιά πρακτική της μνημόνευσης του Ρωμαίου ποντίφηκα στη λειτουργία. Η σύνοδος της ορθόδοξης εκκλησίας αποδέχτηκε την αυτοκρατορική απαίτηση, υπό όρους. Το 1089 σε γράμμα του προς τον πατριάρχη Ιεροσολύμων Συμεών Β΄, ο πατριάρχης Νικόλαος Γ΄ θέτει τα τρία ζητήματα που χωρίζουν τις δύο εκκλησίες: αυτά είναι τα άζυμα, το filioque και η θέση του πάπα στην εκκλησιαστική ιεραρχία⁶. Ο Θεοφύλακτος Αχρίδας, απαντώντας σε κάποιον που, προφανώς ωθούμενος από την επικαιρότητα, του ζήτησε να εκφράσει τις απόψεις του, έγραψε πραγματεία για τις διαφορές ανάμεσα στις δύο εκκλησίες⁷. Στη μετριοπαθή πραγματεία αυτή ο ιεράρχης τονίζει πως υπάρχουν λίαν πιστοί και θερμοί που ζηλοῦν ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας, και οι οποίοι θα τον κατηγορήσουν είτε για αμάθεια είτε για ακρισία περί τα θεία, ψυχρότητα και προδοσία⁸. Ο Θεοφύλακτος τονίζει ότι *Ὁὐ τοίνυν, οὔτε περὶ τῶν ἀζύμων οὔτε περὶ τῶν νηστειῶν ἀντισκληρυνθησόμεθα, ..., οὔδέ, πολλοῦ δεῖ περὶ τῶν ἀπρηριθμημένων λοιπῶν ἄπερ ὁμολογοῦντες καὶ αὐτοὶ ... οὐ πᾶν ἔθος ἀποσχίζειν ἐκκλησίας ἰσχύει, ἀλλὰ τὰ πρὸς διαφθορὰν ἄγον δόγματα. Ἔθη δὲ πάντων καὶ ταῦτα τὰ παρὰ τοῖς θαυμαστοῖς κριταῖς σφάλματα· τὰ μὲν ἐξ εὐλαβείας... τὰ δὲ ἐξ οἰκονομίας...*⁹. Τόσο η απόφαση της συνόδου, όσο και το γεγονός ότι ο Θεοφύλακτος μπορούσε να εκφράσει θέσεις που απέχουν πολύ από τους κοινούς τόπους που θα επικρατήσουν τον 12ο

6. Πρβλ. GRUMEL, *Les registes*, αρ. 956. Για την απαίτηση του αυτοκράτορα και την απάντηση της συνόδου: W. HOLZMANN, «Die Unionsverhandlungen zwischen Kaiser Alexios I. und Pappst Urban II. im Jahre 1089», *BZ* 28 (1928), σελ. 38-67, ειδικότερα σελ. 60-62, 62-64, πρβλ. GRUMEL, *Les registes*, αρ. 953, 954.

7. Για την πραγματεία: ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ, (*Theophylacti Achridensis Orationes, Tractatus, Carmina*, έκδ. P. Gautier, [CFHB XVI/4], Θεσσαλονίκη 1980), σελ. 97 κ.ε. Πρβλ. H.-G. BECK, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Mόναχο 1959, σελ. 650-651.

8. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ, σελ. 249-251.

9. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ, σελ. 279.

αι., δείχνουν πως η ισχύς του αντιλατινικού αισθήματος ήταν ακόμη, στην εποχή πριν την πρώτη σταυροφορία, ασήμαντη.

Όποιες και αν ήταν οι αιτίες των σταυροφοριών και άσχετα με την υπόθεση της συμμετοχής του Βυζαντίου, στην πρόκληση της πρώτης σταυροφορίας, η μαζική παρουσία των Λατίνων σταυροφόρων στα βυζαντινά εδάφη ήταν ο καταλύτης για τη διαμόρφωση μιας εικόνας ουσιαστικά αρνητικής. Η πρώτη αντίδραση ήταν η έκπληξη και η απορία για το εγχείρημα: *ή φραγγική διάβασις... οὕτως ἡμᾶς εἰς ἑαυτὴν ὄλους ἀντισπάσασα καὶ περιελκύνσασα ... τοσοῦτον ἄρα τοῦ πικροῦ κρατῆρος αὐτῆς ἐμεθύσθημεν καὶ ἀλλόκοτον ἐξέστημεν ἔκστασιν ... ἐταράχθημεν, ἐσαλεύθημεν ὡς ὁ μεθύων καὶ πᾶσα ἡ σοφία ἡμῶν κατεπόθη*¹⁰. Σύντομα η έκπληξη μετατράπηκε σε εχθρότητα και η σταυροφορία θεωρήθηκε ως επιθετική ενέργεια κατά της αυτοκρατορίας. Ο Αλέξιος Α', σε παραινετικό ποίημά του προς τον γιο του και διάδοχό του Ιωάννη, θεωρούσε τη δεῦρο συγκίνησιν ἐκ τῆς ἐσπέρας μήπω ἐπιστὰς τῆς ἀνάγκης ὁ χρόνος Ρώμης ἐλέγξει καὶ ταπεινώσει νέας τὸ σεμνὸν ὕφος καὶ τὸν ὄγκον τοῦ θρόνου¹¹. Για τη βυζαντινή πολιτική εξουσία η παρουσία του σταυροφορικού στρατού ήταν ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα και όλες οι προσπάθειες τείνουν να ακυρώσουν την έναρξη των σταυροφοριών ή τουλάχιστον των συνεπειών τους. Ο σκοπός της εκστρατείας των σταυροφόρων, η απελευθέρωση των αγίων τόπων για τους Βυζαντινούς ήταν απλά το πρόσχημα για την κατάκτηση της αυτοκρατορίας ὡς ἐξ Εὐρώπης ἐπὶ τὴν Ἀσίαν διαβήσονται, γράφει ο Κίνναμος, Πέρσαις τε μαχησόμενοι ... καὶ τὸν ἐν Παλαιστίνῃ καταληψόμενοι νεῶν τόπους τε τοὺς ἱεροὺς ἱστορήσοντες τῇ γε μὴν ἀληθείᾳ ὡς τὴν τε χώραν Ῥωμαίων ἐξ ἐφόδου καθέξαντες καὶ τὰ ἐν ποσὶ καταστρέφαντες¹². Και ο Νικήτας Χωνιάτης γράφει ότι η

10. THEOPHYLACTI Achridensis, *Epistulae*, ἐκδ. P. Gautier, (CFHB XVI/2), Θεσσαλονίκη 1986, αρ. 52, σελ. 303.

11. P. MAAS, «Die Musen des Kaisers Alexios I.», *BZ* 22 (1913), σελ. 348-369, ειδικότερα σελ. 358.

12. KINNAMOY (Ioannis Cinnami), *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ἐκδ. A. Meineke, Βόννη 1836), σελ. 67, 358.

αγγελία της β' σταυροφορίας τάραξε τον Μανουήλ, ο οποίος, ωστόσο, έπαινεσε υπερβαλλόντως τὸ δρόμενον και υποσχέθηκε να φροντίσει για τον εφοδιασμό των σταυροφόρων¹³. Όμως φοβούμενος ότι ἐν δέρμα προβάτων, λυκιδεὶς ἔρχονται ... τὰς Ρωμαϊκὰς ἀθροίζει δυνάμεις¹⁴. Έτσι, ο Ισαάκιος Β' θα προσπαθήσει να αποτρέψει την προετοιμασία σταυροφορίας που ετοίμαζε ο πάπας Κελεστίνος Γ' το 1193, εκφράζοντας τη δυσπιστία του ως προς τα αποτελέσματα μιας τέτοιας εκστρατείας, που δεν εξυπηρετεί παρά τις φιλοδοξίες των ηγετών της¹⁵.

Ωστόσο, για τους Βυζαντινούς, που ήλθαν σε επαφή με τους σταυροφόρους η υπόθεση αυτή δεν ήταν ένα παιχνίδι επιρροών και διεκδικήσεων· ήταν πρόβλημα φυσικής επιβίωσης και το γεγονός ότι η ιδέα της σταυροφορίας ήταν ξένη προς τη βυζαντινή νοοτροπία δεν είναι παρά ένα θεωρητικό πρόβλημα¹⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη διάρκεια της β' σταυροφορίας, θύματα των στρατευμάτων του Κοράδου, άντρες και γυναίκες, συμμετείχαν ενεργά στην προετοιμασία της άμυνας της Κωνσταντινούπολης¹⁷. Εξάλλου, αξίζει να μελετηθεί η ανικανότητα των δυνάμεων του βυζαντινού κράτους να αντιμετωπίσουν αποφασιστικά τους Νορμανδούς και τους σταυροφόρους, αλλά και οι παραχωρήσεις στους λατίνους εμπόρους, ως παράγοντες που οδηγούσαν στην σταδιακή ιδεολογική κατάρρευση της αυτοκρατορίας, παρά τις ψευδαισθήσεις που έδιναν οι ρήτορες της αυλής¹⁸.

Στην πραγματεία που αναφέραμε ήδη, ο Θεοφύλακτος Αχρίδας απαριθμεί τις κατηγορίες που Βυζαντινοί απηύθυναν στους Λατίνους. Ο κατάλογος είναι ήδη αρκετά μακρύς και μόνον λίγα νέα

13. ΧΩΝΙΑΤΗ, *Ιστορία* (Nicetae Choniatae, *Historia*, έκδ. J. A. Van Dieten [CFHB XI/1], Βερολίνο 1975), σελ. 61.

14. Ό.π.

15. J. DARROUZÈS, *Géorges et Démétrios Tornikes. Lettres et discours*, Παρίσι 1970, σελ. 341.

16. HÉLÈNE AHRWEILER, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Παρίσι 1975, σελ. 78-80.

17. ΚΙΝΝΑΜΟΥ, σελ. 75.

18. REGEL-NOVOSADSKIJ, *Fontes rerum byzantinorum. Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, Ανατύπ. Λιψία 1982, (Πρόδρομος), σελ. 358, (Τζέτζης), σελ. 370.

θέματα θα προστεθούν κατά τον 12ο αι. Οι αιτιάσεις που αναφέρει ο Θεοφύλακτος αφορούν την εκπόρευση του Αγίου πνεύματος, τη νηστεία του Σαββάτου, τις περιόδους των νηστειών, τη χρήση των αζύμων, την αγαμία των κληρικών, τους γάμους χωρίς φραγμούς που ιερουργεί η λατινική εκκλησία, το ξύρισμα, τα φορέματα και τα δακτυλίδια των ιεραρχών, την εδαφιαία προσκύνηση κατά την είσοδο στην εκκλησία, την κατανάλωση των σιρόδων και των πνικτών κρεάτων¹⁹. Τον 12ο αι. συντάχτηκαν αρκετές πραγματείες κατά των λατινικών αντιλήψεων που φέρουν ως συγγραφείς, κυρίως, τον Φώτιο και τον Μιχαήλ Κηρουλάριο. Ωστόσο, μόνον μία που δεν σώζεται ή δεν βρέθηκε ακόμη, αλλά η οποία μεταφράστηκε στα λατινικά για να αποτελέσει αντικείμενο απάντησης από τον Αιθέριο (1178), αποτελεί μια συστηματική απαρίθμηση όλων των κατηγοριών που εκφράστηκαν κατά των Λατίνων. Η πραγματεία αυτή αποτέλεσε και τη βασική πηγή για την εκπόνηση της πραγματείας του Κωνσταντίνου Στιλβή, ο οποίος έγραψε αμέσως μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους²⁰.

Τα βασικά θέματα προέρχονται από κριτική που είχε ξεκινήσει από τον Φώτιο και οι νέες αιτιάσεις που θα προστεθούν τον 12ο αι. αφορούν κυρίως λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής. Έτσι, θα κάνουν την εμφάνισή τους κατηγορίες για την ιερουργία αιμομικτικών γάμων, για τα έθιμα της βάπτισης και της θείας κοινωνίας καθώς και για τη χρήση των ιερών των ναών ως τόπων σύγκλησης δικαστηρίων. Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός ότι η παλαιά θεματολογία εμπλουτίζεται με συγκεκριμένες λεπτομέρειες. Έτσι, π.χ. η αγαμία των κληρικών της δυτικής εκκλησίας παύει να είναι ένα θεωρητικό ζήτημα για να γίνει ένα σκαμπρόζικο θέμα. Οι άγαμοι κληρικοί δέχονται τη νύχτα τις ερωμένες τους, χωρίς να τους μιλήσουν και χωρίς να τις δουν, και θεωρούν τη συνεύρεση αυτή ως όνειρο²¹.

19. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ, σελ. 249.

20. J. DARROUZES, «Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins», *REB* 21 (1963), σελ. 50-100, σελ. 51 κ.ε.

21. Ό.π., σελ. 70.

Η προσοχή που δίνεται στην λεπτομέρεια, το γεγονός ότι οι κατηγορίες έχουν χάσει πολύ από τον θεωρητικό χαρακτήρα τους και το ότι η αποδεικτική διαδικασία, στηριγμένη στις γραφές και τη διδασκαλία των πατέρων της εκκλησίας είναι ανύπαρκτη καθώς και η περιγραφή σκηνών της καθημερινής ζωής, πραγματικών ή φανταστικών, είναι αποτέλεσμα της άμεσης και μαζικής επαφής που είχαν οι βυζαντινοί με τους Νορμανδούς, τους σταυροφόρους και τους Ιταλούς εμπόρους. Έτσι, ο Θεοφύλακτος όταν απαριθμεί τις αιτιάσεις, στην πραγματεία του για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, παρακαλεί τον ανταποκριτή του να μη γελάσει, αφού κάποιιοι θεωρούν ως αιτία αίρεσης και το ότι οι Λατίνοι ξυρίζονται. Ωστόσο, για τον Κωνσταντίνο Στιλβή το ξύρισμα, στο οποίο προστίθεται και η έννοια της θηλυπρέπειας²², καθώς και η λεπτομέρειά του ότι οι λατίνοι ιεράρχες ξυρίζουν ολόκληρο το σώμα τους, αποτελούσε πραγματική και ικανή αιτία για να κατηγορηθούν οι Λατίνοι ως σχισματικοί²³. Μάλιστα, σ' ένα κείμενο που αποδίδεται στον πατριάρχη Νικόλαο Γ' το ξύρισμα χαρακτηρίζεται ως ειδωλολατρική πρακτική: *Τὸ γοῦν ξυράσθαι τὸ γένιον παρὰ τοῖς Ἑλλησιν εἰς τὴν τῶν τελευτηκότων τιμὴν*²⁴. Το πέρασμα από το ευτράπελο στην ουσιαστική κατηγορία, πέρα από την προφανή βάση του στην διαφορά συνηθειών, στηρίζεται και σε τραυματικές εμπειρίες Βυζαντινών πριν από την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Όταν οι Νορμανδοί κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη υποχρέωσαν τους Βυζαντινούς να ξυριστούν και να κουρευτούν κατά τον λατινικό συρμό και σε όσους δεν συμμορφώθηκαν τους τραβούσαν τα μαλλιά και τα γένια²⁵. Το ίδιο συνέβη και όσον αφορά την τροφή. Τους πεινασμένους Θεσσαλονικείς, όταν εύρισκαν τροφή και ήταν Τετάρτη ή Παρασκευή, οι Νορμανδοί τους κατηγορούσαν ότι δεν τη-

22. Ό.π., σελ. 78.

23. Ό.π., σελ. 71, 86.

24. J. DARROUZÈS, «Un faux acte attribué au patriarche Nicolas (III)», *REB* 28 (1970), σελ. 220-237, ειδικότερα 235.

25. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ (Eustazio di Tessalonica, *La espugnazione di Tessalonica*, έκδ. Στ. Κυριακίδη, Παλέρμο 1961), σελ. 132.

ρούν τις νηστείες²⁶. Δεν είναι πάντα προφανής η εμπειρία που γέννησε τη φήμη και έδωσε την αφορμή για να γενικευτεί η κατηγορία και να γίνει μια αιτίαση για αίρεση. Οι κατηγορίες για επιορκία των Λατίνων, επιορκία που έχει συγχωρεθεί από τον πάπα, πριν ακόμη παρθεί ο όρκος²⁷, είναι φανερό ότι αναφέρεται σε κάποιους από τους όρκους προς τον βυζαντινό αυτοκράτορα, που οι ηγέτες των σταυροφόρων και κυρίως οι ηγεμόνες των σταυροφορικών κρατών δεν ετήρησαν²⁸. Κάποιες άλλες κατηγορίες, όπως αυτή σύμφωνα με την οποία ο νεκρός πάπας χειροτονούσε τον νεοεκλεγμένο, είχαν σαν πηγή τις παλαιότερες φήμες που κυκλοφορούσαν στο Βυζάντιο για τους Αρμενίους μονοφυσίτες²⁹. Τέτοια ήταν και η κατηγορία για εικονομαχία, που ήδη στον 11ο αι. αναφέρει και απορρίπτει ο Θεοφύλακτος Αχρίδας, μα που γίνεται κεφάλαιο κατηγορίας στα τέλη του 12ου αι., αφού οι Λατίνοι *ἐν ἴσω τίθενται τὸ προσκυνεῖν καὶ τὸ μὴ προσκυνεῖν τὰς εἰκόνας* και μάλιστα δεν ασπάζονται την εικόνα αλλά την ακουμπούν με την άκρη των δακτύλων τους, τα οποία στην συνέχεια φιλούν³⁰.

Αλλά ας επανέλθουμε σε ένα θέμα που είναι κατ' εξοχήν θέμα της καθημερινής ζωής: τη διατροφή. Ο Θεοφύλακτος αναφέρει ότι οι Λατίνοι κατηγορούνται για την κατανάλωση πνικτών κρεάτων, δηλαδή κρεάτων που δεν έχουν ματώσει. Το έθιμο αυτό είναι το μόνο που τον βρίσκει αντίθετο, αλλά προσθέτει ότι για την πρακτική αυτή δεν πρέπει να κατηγορούνται όλοι οι Λατίνοι, *ταύτης γὰρ οὐδὲ τοῦνομα (της πνικτοφαγίας) Λατίνοις σώφροσιν ἀνεκτόν,*

26. 'Ο.π., σελ. 126.

27. J. DARROUZÈS, *Mémoire*, σελ. 62, 69.

28. Πρβλ. Οι Δυτικοί δεν θεωρούνται ως αξιόπιστοι όταν έλθουν σε συμφωνία. Η Άννα Κομνηνή στην Αλεξιάδα (Anne Comnène, *Alexiade, Regne de l'empereur Alexis I Comnène*, έκδ. B. Leib, Παρίσι 1967, τόμ. Β', σελ. 206) κατηγορεί τους Λατίνους για το *τῆς γνώμης ἄστατον καὶ εὐάγωγον*. Η καταστροφή των σταυροφόρων του Κονράδου Γ' από τα νερά στην κοιλάδα των Χοιροβάχων οφείλεται στη μη τήρηση του όρκου που είχαν πάρει προς τους ομόθρησκους και χρησιμοποίησαν απανθρώπους μεθόδους (ΚΙΝΝΑΜΟΣ 74, πρβλ. ΧΩΝΙΑΤΗ, Ιστορία, σελ. 65 που αποδίδει την καταστροφή στην σύμπτωση των φυσικών φαινομένων και των εποχών).

29. DARROUZÈS, *Mémoire*, σελ. 66-67.

30. 'Ο.π., σελ. 89.

ὥσπερ οὐδὲ παρ' ἡμῖν τὸ τῆς ληστείας ἢ πορνείας, κὰν οἱ θηριώδεις καὶ κτηνώδεις ταῦτα ἐπιτηδεύωσι...³¹ Εντούτοις, ο συγγραφέας της πραγματείας του 12ου αι. και ο Κωνσταντίνος Στιλβής κατηγοροῦν τους Λατίνους πως τρέφονται με πνικτά θησιμαῖα και θηριαλώτα ζώα καθὼς και με ζώα μη οικόσιτα, ἀρκτους, τσακάλια, χελώνες, σκαντζόχοιρους, κάστορες, κουρούνες, κοράκια, δελφίνια, ποντίκια και εἴ τι μυσαρώτερον τούτων καὶ μιαρώτερον³². Τους κατηγοροῦν δε ὅτι τρώνε συντροφιά με τα ζώα, σκύλους και αρκούδες, χρησιμοποιώντας τα ἴδια σκεύη για να φάνε οἱ ἴδιοι και για να δώσουν φαγητό στα ζώα αυτά³³. Είναι γεγονός ὅτι η διατροφή των Λατίνων ἔκανε εντύπωση στους Βυζαντινούς: ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης και ο Νικήτας Χωνιάτης μιλούν για την κατανάλωση μοσχάρισιου και χοιρινού κρέατος αναμειγμένου και με μεγάλη ποσότητα σκόρδων³⁴. Εξάλλου, ο Μιχαήλ Χωνιάτης, μετὰ το 1204, κάνει λόγο για την εξαφάνιση των ἀρκτων ἀπὸ τα ελλαδικά βουνά, θυμάτων της λατινικῆς ἀδηφαγίας³⁵. Ανάμεσα στους Βυζαντινούς κυκλοφοροῦσε η φήμη ὅτι οἱ Λατίνοι πίνουν το κάτουρό τους. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης για να δείξει τις ιεροσυλίες των Νορμανδῶν αναφέρει ὅτι οἱ κατακτητὲς κατούρησαν στα καντήλια των εκκλησιῶν και τα χρησιμοποίησαν ὡς ποτήρια³⁶. Αναφέρει ὅτι ούρησαν στα πηγάδια και στην συνέχεια ἔπιναν ἀπὸ ἐκεῖ νερό³⁷. Η ἔκφραση του Ευσταθίου είναι ἀόριστη και στις δύο περιπτώσεις, για το αν οἱ δύο πράξεις ἦταν ταυτόχρονες, προσφέροντας στον αναγνώστη του τη δυνατότητα να πλάσει την εικόνα της μιαρότητας των Λατίνων. Ο Κωνσταντίνος Στιλβής αναφέρει πως λέγεται ὅτι τινὲς αὐτῶν προφάσει σωματικῆς εὐεξίας τὸ ἑαυτῶν οὔρον νίπτονται, ἔστι δ' ὅτε καὶ ἐξ αὐτοῦ πίνουσιν...³⁸

31. ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ, σελ. 279.

32. DARROUZÈS, *Mémoire*, σελ. 79.

33. 'Ο.π., σελ. 80, πρβλ. και σελ. 82.

34. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, σελ. 148, ΧΩΝΙΑΤΗ, *Ιστορία*, σελ. 594 (και με κύαμους).

35. Μ. ΧΩΝΙΑΤΗ, Β', (Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου, *Τα σωζόμενα*, έκδ. Σπ. Λάμπρου, τόμ. Β', Αθήνα 1880) αρ. 102, σελ. 190-191.

36. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, σελ. 116.

37. 'Ο. π.

38. DARROUZÈS, *Mémoire*, σελ. 81.

Η γενίκευση των αρνητικών χαρακτηριστικών των Λατίνων, η μυθοπλασία γύρω από τις συνήθειές τους ή και η χρήση παραδόσεων που αφορούσαν άλλους λαούς, για να κατηγορηθούν οι Λατίνοι, αναφέρονται σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Η ζωή τους παρουσιάζεται σαν τερατώδης, ως συνεχές σκάνδαλο, ως μια συνεχής υπερβολή. Η συμπεριφορά των Λατίνων απέναντι στους Βυζαντινούς παρουσιάζεται πάντα σαν περιφρονητική γεμάτη μίσος, χωρίς ανοχή. Έτσι, κατά τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, οι Νορμανδοί αποκαλούσαν τους Θεσσαλονικείς διαβόλους³⁹, ενώ ο Νικήτας Χωνιάτης, μιλώντας για τη συμπεριφορά τους και γενικεύοντας, τονίζει ότι όταν οι Λατίνοι είναι νικητές και οι Βυζαντινοί ηττημένοι, όπως συνέβη στη Θεσσαλονίκη, τότε η συμπεριφορά του νικητή ξεπερνά κάθε όριο⁴⁰. Τη σκαιά συμπεριφορά των Λατίνων, οι βυζαντινοί συγγραφείς τη χαρακτηρίζουν αγέρωχη, ιταμή, θρασειά, αλαζονική, υψηλύχενα κλπ. Η συμπεριφορά αυτή μπορούσε, κατά τους βυζαντινούς συγγραφείς, να περάσει από το ένα άκρο στο άλλο· ποτέ δεν χαρακτηριζόταν από το μέτρο και δεν μπορούσε να διακρίνει το ανθρώπινο από το θείο: οί γάρ βάρβαροι, λέει ο Χωνιάτης, και θεῖα καὶ ἀνθρώπινα συγγέοντες πράγματα τιμᾶν οὐκ ἤδεσαν τὰ θεοῦ⁴¹ ενώ ο Κίνναμος τονίζει ότι φιλεῖ γὰρ τὸ βάρβαρον εὐημεροῦν ὑπέρομετρον ἐπαίρεσθαι καὶ αὐχεῖν, δυστυχοῦν δὲ καταβάλλεσθαι τε πλέον ἢ προσήκει καὶ ταπεινοῦσθαι παρὰ τὸ μέτριον⁴². Η ιδέα του βαρβάρου, με την έννοια που τη χρησιμοποιούσαν οι Έλληνες αναβιώνει υποταγμένη, φαινομενικά, στη θρησκευτική διαφορά⁴³.

Πράγματι, το θρησκευτικό με τα δύο μείζονα θέματα, την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και τη χρήση του αζύμου άρτου, μοιάζει να κυριαρχεί. Ωστόσο, σε ό,τι αφορά τις θρησκευτικές διαφορές, η πραγματική διαμάχη ανάμεσα στις δύο εκκλησίες αφορά την ισχύ που έχει ο πάπας μέσα στην οικουμενική εκκλησία, το

39. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, σελ. 124, 130, 134.

40. ΧΩΝΙΑΤΗ, *Ιστορία*, σελ. 300.

41. ΧΩΝΙΑΤΗ, *Ιστορία*, σελ. 299.

42. ΚΙΝΝΑΜΟΥ, σελ. 80

43. ΑΗΡΒΕΙΛΕΡ, *Idéologie*, σελ. 80.

πρωτείο του πάπα. Εξάλλου η αντίληψη πως πίσω από κάθε Βυζαντινό κρυβόταν και ένας θεολόγος που περνούσε τη μέρα του συζητώντας τις δογματικές διαφορές είναι πλαστή. Οι δογματικές διαφορές αλλά και το ζήτημα του πρωτείου απασχολούσαν τα μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και κάποιους κύκλους διανοουμένων και ίσως η υποχωρητική απόφαση της συνόδου το 1088/9, να μνημονεύεται έστω και προσωρινά ο πάπας, είναι η πλέον ασφαλής ένδειξη ανυπαρξίας ερεισμάτων στον λαό, για μια ανοικτή ρήξη με την πολιτική εξουσία.

Οι βιαιότητες των Νορμανδών και των σταυροφόρων και η ολοένα και εντονότερη παρουσία των Ιταλών εμπόρων δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την αρνητική συνκισθηματική φόρτιση του λαού και προξένησαν έντονο αίσθημα αντιδιαστολής. Ωστόσο, η συνειδητή έκφραση της δυσφορίας που προκαλούσε η παρουσία των Λατίνων στις βυζαντινές περιοχές, τουλάχιστον έτσι όπως μας έχει διασωθεί, δεν είναι έργο των λαϊκών μαζών. Ο Νικήτας Χωνιάτης διηγούμενος την έξοδο των αξιωματούχων από την Κωνσταντινούπολη, μετά την άλωση του 1204, κάνει λόγο για τρεις κατηγορίες ανθρώπων: α) τους αγροίκους, κατοίκους των περιχώρων της Κωνσταντινούπολης, που έδειχναν την ευχαρίστησή τους για το κατάντημα των αξιωματούχων, β) αυτούς που συνεργάστηκαν με τους Λατίνους, συμμετέχοντας σε ένα ανέρο εμπόριο λαφύρων και τέλος, γ) αυτούς για τους οποίους ο ιστορικός λέει ότι *συνεκοινωνούν ἡμῖν σχήματος καὶ λογικῶν ἐν μεθέξει παιδεύσεων*⁴⁴. Ας ξαναθυμίσουμε την έκπληξη του Θεοφυλάκτου Αχρίδας για την α' σταυροφορία και τα λόγια του: *ἐταράχθημεν, ἐσαλεύθημεν ὡς ὁ μεθύων καὶ πᾶσα ἡ σοφία ἡμῶν κατεπόθη*. Διατύπωση που εκφράζει την αμηχανία των βυζαντινών εκκλησιαστικών και διανοουμένων μπροστά σε ένα φαινόμενο που τάραζε την τυπική και τακτοποιημένη ευσέβειά τους.

Είναι γνωστές οι προσπάθειες των βυζαντινών αυτοκρατόρων να οικειοποιηθούν τις εμπορικές πόλεις της Ιταλίας, με παροχές

44. ΧΩΝΙΑΤΗ, *Ιστορία*, σελ. 593-594.

προνομίων, προκειμένου να αντιμετωπίσουν κατ' αρχήν τον νορμανδικό κίνδυνο και μετά την ισχύ που οι πόλεις αυτές, όπως η Βενετία, αποκτούσαν στην ανατολική Μεσόγειο. Η γενίκευση της πολιτικής αυτής, που ο Μανουήλ Α'⁴⁵ χρησιμοποίησε σε μεγάλη κλίμακα προκειμένου να πραγματοποιήσει τα σχέδιά του στην κάτω Ιταλία, έγινε αντικείμενο έντονης κριτικής εκ μέρους Βυζαντινών, οι οποίοι θεωρούσαν ότι ο αυτοκράτορας κινούμενος από φιλαυτία, ήθελε να επεκτείνει τα σύνορα του κράτους του επί άκρας γής, και τόνιζαν ότι *πρὸς οὐδὲν χρήσιμον ἀπαντλοῦντι τὰ χρήματα*⁴⁶. Ο Νικήτας Χωνιάτης, ο οποίος αναφέρει την κριτική αυτή δεν θεωρεί ότι αυτοί που τον κατηγορούσαν είχαν απόλυτο δίκιο (*οὐ καλῶς δὲ παντάπασιν ἐκείνω τὰ τοιάδε προσέριπτον*) και μεταφέρει την επιχειρηματολογία του αυτοκράτορα: ο Μανουήλ *τὰ τῶν Λατίνων ὄρων ἄμαχον ἰσχὺν περικείμενα ἐδεδίει τὸ σύμπουν, ὡς ἔφη, μὴ κατακλύσειε τὰ ἡμέτερα*. Ωστόσο, ο ιστορικός ασπάζεται την κριτική για τις σπατάλες του Μανουήλ: *φιλοδορίας γὰρ μεταδιώκων ἐπίδειξιν ἀσώτως ἐσκόρπιζε καὶ ἀνήλισκεν*. Μια άλλη κατηγορία κατά του Μανουήλ ήταν ότι χρησιμοποιούσε μια στρατιά από ξένους, κυρίως Λατίνους, τόσο για τις υπηρεσίες της αυλής, όσο και στη διοίκηση. Στους ανθρώπους αυτούς ο Μανουήλ παραχωρούσε υψηλά αξιώματα και μάλιστα, πολλές φορές, μη έχοντας εμπιστοσύνη στην συμπεριφορά των βυζαντινών υπαλλήλων, έστελνε στις επαρχίες ως απογραφείς Λατίνους, τους οποίους συνόδευαν βυζαντινοί, που όφειλαν να υπακούουν στους Λατίνους και να φροντίζουν για τη γραφειοκρατική διεκπεραίωση. Η περιγραφή που κάνει ο Χωνιάτης των Λατίνων που ήταν στην υπηρεσία του Μανουήλ είναι χαρακτηριστική: αγνοούσαν την ελληνική γλώσσα, ήταν ανδράρια κακοδαίμονα, χωρίς καμιά παιδεία, που αγνοούσαν τα πραγματικά προβλήματα των επαρχιών σε αντίθεση με τους βυζαντινούς υπαλλήλους, οι οποίοι τους συνόδευαν και που χαρακτηρίζονται ως ευγενείς, γεμάτοι φρόνηση και που ήξεραν όλα τα προβλήματα του

45. Πρβλ. ΧΩΝΙΑΤΗ, *Ιστορία*, σελ. 18, 201.

46. ΧΩΝΙΑΤΗ, *Ιστορία*, σελ. 203.

τόπου, αλλά είχαν στερηθεί κάθε εξουσίας⁴⁷.

Τρεις λόγιοι ιεράρχες δίνουν το κλίμα που κυριάρχησε στους κύκλους τους απέναντι στους Λατίνους: ο μητροπολίτης Εφέσου Γεώργιος Τορνίκης γράφει στον μητροπολίτη Αθηνών, ο οποίος είχε ξεκινήσει για κάποιο ταξίδι στην Ιταλία, αλλά επέστρεψε από το Δυρράχιο: *Χαῖρε μοι καὶ ἀντὶ τοῦ Καπιτολίου καὶ τοῦ Ἄπιου φόρου καὶ τῶν Τριῶν Ταβερνῶν ἅπερ ἂν ἐξ Ἰταλίας ἂν ἐληλύθεις, ἡμῖν σαφῶς ἐξηγούμενος, τοῖς ἑλληνικοῖς ἐντρόφα θεάμασι καὶ ἀντὶ τῆς βαρβάρου γλώττης καὶ ἀλαζόνης τῆς περικεκοσμημένης Ἀτθίδος κατεμφοροῦ*⁴⁸.

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης αναφέρει ότι εκτός των άλλων καταστροφών που προκάλεσαν οι Νορμανδοί όταν κατέλαβαν την πόλη του, κατέστρεψαν και το παλιό καλό κρασί⁴⁹. Ἄνθρωποι χωρίς παιδεία, οι Νορμανδοί δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσουν τα πράγματα που κάνουν πιο ευχάριστη τη ζωή, αυτά που ο Ευστάθιος ονομάζει πολιτικά και εμείς θα τα αποκαλούσαμε αγαθά πολιτισμού. Ἐτσι, δεν έδιναν παρά μόνον λίγες δεκάρες για ό,τι ήταν πολύτιμο ενώ για τα προϊόντα των βιοτεχνιών δεν έδιναν πεντάρα. Τα μυρωδικά, τα στακτὰ εὐδομα, τὰ ξηρὰ (οἱ πούδρες) τὰ κατὰ νόσων, τὰ πρὸς τρυφήν, τὰ πρὸς βαφήν, τὰλλα οἷς διοικονομεῖται βίος καθάριος δεν είχαν καμιά αξία για τους κατακτητές. Η κανέλλα ήταν για τους Νορμανδούς ένα ροκανίδι, η σταφίδα ένα κομμάτι κάρβουνο και το ροδόνερο απλά ὕδωρ ἀχρεῖον. Για τους Νορμανδούς ήταν πολύτιμα αντικείμενα, πράγματα που για τον Ευστάθιο ήταν ευτελή: εκτιμούσαν τους σιδερένιους κρίκους, τα καρφιά, τα μαχαιρίδια, τις τσακμακόπετρες και τις βελόνες⁵⁰.

Είναι γνωστή η φράση του μητροπολίτη της Αθήνας Μιχαήλ Χωνιάτη, ο οποίος μιλώντας για τα βιβλία του, που οι Λατίνοι έκλεψαν μετά την κατάκτηση της Αθήνας: γράφει στον επίσκοπο Ευρίπου Θεόδωρο πως οι κατακτητές δεν είναι σε θέση να κατα-

47. ΧΩΝΙΑΤΗ, *Ιστορία*, σελ. 203-5.

48. DARROUZÈS, *Tornikes*, σελ. 205.

49. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ, σελ. 148.

50. Ὅ.π., σελ. 150.

νοήσουν το περιεχόμενό τους ούτε και με τη χρήση μετάφρασης, μᾶλλον γὰρ ὄνοι λύρας καὶ κάρθαροι μύρου αἰσθήσονται ἢ οὗτοι (δηλ. οἱ Λατίνοι) ἁρμονία λόγου καὶ χάριτος⁵¹.

Τὰ τρία αὐτὰ παραδείγματα εκφράζουν τον έντονο βυζαντινο-κεντρισμό της πολιτικο-εκκλησιαστικῆς ιεραρχίας ἀλλά και τον τρόπο ζωῆς της. Οἱ συζητήσεις για την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, τὰ ἄζυμα σε θεωρητικό επίπεδο ἦταν αρκετά για να δείξουν την ανωτερότητα του πολιτισμοῦ τους: ο Δημήτριος Τορνίκης, στο ὄνομα του αυτοκράτορα Ισαακίου του Β', θα γράψει στον πάπα Κελεστίνο Γ' ὅτι η προσθήκη του *filioque* δεν είναι ετεροδοξία ἀλλά οφείλεται σε πτώχεια των λέξεων στα λατινικά⁵². Είναι ἐξάλλου γνωστή η περιφρόνηση της τάξης αὐτῆς για τὰ λαϊκά στρώματα. Ωστόσο, η τάξη αὐτή μπροστά στον κίνδυνο να παραμεριστεί ἀπὸ την πολιτική ἐξουσία, ἀπὸ τον αυτοκράτορα Μανουήλ, που με τη χρήση των Λατίνων ἐπεδίωκε να ἐξαλείψει τη διαφθορά που κυριαρχούσε στη βυζαντινή διοίκηση, ὀφείλε να προσεταιριστεί τὰ λαϊκά στρώματα. Ἐτσι, η εικόνα των Λατίνων συγκροτεῖται σε ἓνα συστηματικό κατηγορητήριο, ἔχοντας ὡς υφάδι τις θρησκευτικές διαφορές.

Το κατηγορητήριο δεν είναι προσανατολισμένο, ὅπως πριν, στην λατρεία του τύπου και του κανόνα, δεν είναι η θεωρητική επιχειρηματολογία με βάση τις γραφές. Δίνει την πρώτη θέση στο συγκεκριμένο, πραγματικό ἢ μυθοπλασία, που δείχνει πόσο διαφορετικός είναι ο Λατίνος ἀπὸ τον Βυζαντινό. Η κατηγορία του Κωνσταντίνου Στιλβῆ ὅτι οἱ Λατίνοι *παχέως καὶ αἰσθητῶς νοοῦν τὰ θεῖα*⁵³ γίνεται ο κανόνας για να περιγραφούν ὅλες τους οἱ δραστηριότητες. Ωστόσο, το μοίρασμα των ἰδίων ἀξιών, ο σχηματισμός μιας ιδεολογικῆς κοινότητας, που να την αποτελοῦν οἱ διανοούμενοι και τὰ λαϊκά στρώματα, ἔστω και αν βασίζεται στην ἀντίθεση προς τους Λατίνους, δεν γίνεται δυνατή. Η υπέρ-

51. Μ. ΧΩΝΙΑΤΗ, *Επιστολαί*, αρ. 146, σελ. 295-6.

52. DARROUZES, *Tornikes*, σελ. 338.

53. DARROUZÉS, *Mémoire*, σελ. 78.

βαση των ορίων που εκφράζει μια ενέργεια όπως η σφαγή των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης το 1182 δεν επιτρέπει το πλησίασμα της γραφειοκρατικής τάξης με τα λαϊκά στρώματα.

Αμέσως μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, οι Λατίνοι κατακτητές, θέλοντας να γελοιοποιήσουν τους ηττημένους, φορούσαν φαρδιά φορέματα και φτιασίδια και κρατούσαν χαρτιά στα χέρια τους, θεωρώντας ότι οι Βυζαντινοί ήταν ένας λαός από γραφιάδες⁵⁴. Η εικόνα που είχαν οι Λατίνοι για τους Βυζαντινούς δεν ήταν άλλη απ' αυτή της γραφειοκρατικής τάξης, που τελικά κυριάρχησε και που οδήγησε την αυτοκρατορία στο 1204.

54. ΧΩΝΙΑΤΗ, *Ιστορία*, σελ. 594.

